

Liturgische en rituele studies 2016-2019

In dit Trendbericht laat Martin Hoondert zien hoe nieuwe rituele praktijken onderwerp zijn van onderzoek. Deze veranderende praktijken vragen om analyse en interpretatie vanuit een breed cultureel kader van waaruit de vernieuwingen en recontextualisering begrepen kunnen worden. Op www.handelingen.com biedt hij een uitgebreider overzicht in het daar te downloaden Literatuurbericht.

Voor het *Psychologie Magazine* dat eind 2019 verscheen, schreef journaliste Annemiek Leclaire een bijdrage over nieuwe rituelen. Zij constateert een sterk verlangen om speciale momenten samen met anderen te vieren. Leclaire schrijft dat er een gemis aan gezamenlijke bijeenkomsten is ontstaan door de ontkerkelijking en individualisering. Pasen en Kerstmis vieren we nog wel, maar omdat de traditionele betekenissen voor veel mensen zijn weggefallen, voelen deze dagen enigszins 'leeg' aan. Nieuwe invullingen van deze traditionele feestdagen en nieuwe rituelen komen op, als een tegenbeweging, een reactie op het hoge tempo van ons leven en het gemis aan samenzijn en verbondenheid (Leclaire 2020). Ze laten zien dat de mens niet zonder rituelen kan, aldus de ondertitel van het recente boek van de filosoof Herman De Dijn over rituelen in de moderne cultuur (2018).

Deze maatschappelijke trend zien we ook terug in de wetenschappelijke literatuur inzake

de liturgische en rituele studies. In dit trendbericht presenteer ik enkele studies die in de periode 2016-2019 verschenen zijn.

'Vernieuwing', 'recontextualisering' en andere vergelijkbare concepten komen we veelvuldig tegen in het onderzoek naar rituele repertoires. Voor de presentatie van de nieuwe boeken en studies deel ik dit trendbericht in drie categorieën in: nieuwe rituelen, online rituelen en rituelen rondom de dood.

Nieuwe rituelen

Rituele vernieuwing zagen we in de afgelopen twee decennia vooral bij rituelen rondom de dood. Het uitvaart- en crematieritueel is in sterke mate gepersonaliseerd en steeds meer wordt er voor de vormgeving van een persoonlijk ritueel een beroep gedaan op een ritueelbegeleider.

In 2017 vierde de opleiding tot ritueelbegeleider 'Het Moment' haar vijftienjarig bestaan met een symposium en een gedenkboek onder de titel *15 jaar innoveren* (Embsen & Overtoom 2017). In de laatste jaren is er in de opleiding

< *Henny van Hartingsveldt, 'Leven uit de Dood'*

tot ritueelbegeleider, naast de ruime aandacht voor rituelen rondom de dood, steeds meer aandacht gegroeid voor 'rituelen bij leven'. Het Moment speelt hiermee in op de groeiende vraag naar rituelen bij geboorte, relaties, transities in werk, enzovoort.

Hermien Embsen, een van de drijvende krachten achter Het Moment, schreef een lijvig boek over werk en rituelen (Embsen 2018). Naast veel achtergrondinformatie, onder andere over de vier intelligentieniveaus van de mens, is het boek van Embsen ook heel praktisch. Er worden veel voorbeelden gegeven uit de eigen praktijk van Embsen als loopbaancoach. Daarbij wordt het coachingstraject beschouwd als ritueel proces, waarin een transitie van verleden naar toekomst wordt gemaakt. Van Gennep en Turner klinken sterk mee in deze denkwijze.

Een tweede auteur die ik in deze categorie wil noemen, is de Zwitserse psychotherapeut Jeltje Gordon-Lennox. Naast het schrijven van boeken traint zij celebranten in 'the craft of secular ritualization'. In 2017 verscheen zowel een meer theoretisch boek van haar (*Emerging Ritual in Secular Societies*) als een praktische handleiding (*Crafting Secular Ritual*).

In het eerste boek komen diverse auteurs aan het woord, onder wie Joanna Wojtkowiak van de Universiteit van Humanistiek (Utrecht) over de rol van het lichaam en de zintuigen bij het ritualiseren van rouw, en Irene Stengs (Meertens Instituut Amsterdam) over herdenkingsrituelen. Ida van der Lee, bekend van Allerzielen Alom, wordt in het boek geïnterviewd (Gordon-Lennox 2017b).

In haar tweede boek, de praktische handleiding, geeft Gordon-Lennox, naast veel voorbeelden, een *ritual toolbox* met checklists en oefeningen (Gordon-Lennox 2017a). De vraag komt op of we met een dergelijke planmatige aanpak tot zinvolle rituelen kunnen komen. Kunnen we rituelen creëren, of moeten deze zich aandienen vanuit culturele tradities? Het antwoord van Gordon-Lennox is duidelijk: we kunnen rituelen maken! En met haar boek zet zij aan om dit actief en met enthousiasme te gaan doen.

Bij zijn afscheid als hoogleraar Rituele Studies aan de Universiteit van Tilburg sprak Paul Post een afscheidsrede uit met als onderwerp: rituele herbestemming (Post 2019). In zijn rede onderzoekt Post hoe rituelen en rituele plaatsen een nieuwe bestemming krijgen. Daarbij gaat het hem vooral om het creëren van nieuwe sacrale momenten en plaatsen op basis van of geïnspireerd door rituelen en rituele plaatsen die hun kracht verloren hebben. Een mooi voorbeeld is de Augustijner kerk in Eindhoven die door coöperatie DELA is omgevormd tot een ceremoniehuis voor rouw, trouw en bezinning onder de naam DomusDela (zie www.domusdela.nl).

In deze categorie noem ik ook het boek *Absent Ritual* dat ik samen met Paul Post publiceerde. Naast aandacht voor verdwijnende en ongeziene rituelen, bespreken we daarin rituelen die er nog niet zijn, onder meer rituelen bij echtscheiding, bij het beëindigen van een relatie en het transformatieproces van partners naar co-ouders in situaties waarbij kinderen betrokken zijn (Post & Hoondert 2019).

Online rituelen

Naast rituele vernieuwing door toenemende belangstelling voor rituelen in het 'seculiere' domein – waarbij 'seculier' hier duidt op het niet-institutioneel religieuze domein – zien we ook vernieuwing door de toenemende invloed van digitalisering op ons dagelijks leven en op de samenleving als geheel.

Paul Post en Suzanne van der Beek (2016) schreven over deze thematiek een eerste verkenning aan de hand van pelgrimage dat inmiddels naast de vertrouwde offline dimensie ('lopen naar...') ook een online dimensie heeft (onder andere in digitale reisverslagen, virtueel reizen van plaats naar plaats). In dit boek stellen zij kritische vragen bij online rituelen: is er sprake van echte gemeenschap, kunnen we rituelen ondergaan zonder er lichamelijk bij betrokken te zijn?

Eerder werden deze vragen ook al gesteld bij het uitzenden van kerkdiensten op de televisie. De godsdienstsocioloog Kees de Groot besteedt er een hoofdstuk aan in zijn recente boek met de enigszins 'plagerige' titel *The Liquidation of the Church* (De Groot 2018, 79-93).

De vragen naar authenticiteit, de rol van het lichaam en de gemeenschap zijn ook aan de orde in een boek dat ik samen met Suzanne van der Beek publiceerde bij gelegenheid van het hiervoor al genoemde afscheid van Paul Post: *Ritual in a Digital Society* (2019). Een van de conclusies van deze publicatie is dat we bij online rituelen vooral moeten denken vanuit een interferentie tussen offline en online

dimensies. Als we bijvoorbeeld de dag beginnen met een geleide meditatie via een app op onze mobiele telefoon, heeft dat impact op de manier waarop we de dag doorkomen; bovendien vraagt een dergelijke meditatie dat we er tijd voor nemen, rustig gaan zitten, onze ademhaling controleren – het is dus wel degelijk een *embodied ritual*. Het idee dat veel mensen, wereldwijd, gebruik maken van deze app kan ons stimuleren om dit dagelijks meditatieritueel vol te houden – de *community* is dan wel niet fysiek ervaarbaar, maar speelt wel een rol als een zogenoemde *community of interest*.

Diepgaand zijn dergelijke *communities of interest* onderzocht door Tim Hutchings (Durham University) in zijn proefschrift *Creating Church Online*. Dit proefschrift verscheen in 2010, maar werd door Hutchings omgewerkt tot een handelseditie en uitgegeven bij Routledge (Hutchings 2017). In dit boek behandelt hij onder andere de *Church of Fools*, *I-Church* en *St Pixels*.

Ook het boek van Teresa Berger kan hier genoemd worden: *@Worship*. Zij verkent liturgische praktijken in digitale werelden en gaat met name in op de thema's presentie, gemeenschap, materialiteit en sacramentaliteit (Berger 2018).

Rituelen rondom de dood

Een laatste categorie die ik in dit trendbericht presenteren wil zijn boeken inzake rituelen rondom de dood. Ook hier is 'vernieuwing' een kernwoord, zowel vernieuwing betreffende de vormgeving van uitvaarten en crematies, als vernieuwing in het zoeken naar een houding ten opzichte van de dood.

Beide trends zijn zichtbaar in het proefschrift van Brenda Mathijssen: *Making sense of death* (Mathijssen 2017). Mathijssen heeft onderzoek gedaan naar rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke uitvaarten in Nederland. Zij concludeert dat rituele praktijken veranderen: steeds vaker is er sprake van co-creatie, waarbij experts en nabestaanden een uitvaart samenstellen waarin een portret van de overledene geschetst wordt dat verbonden is met de betekenis van de overledene voor zijn of haar leefomgeving. De nieuwe praktijken zijn verbonden met nieuwe betekenisgevingen die door Mathijssen gekenmerkt worden met de concepten 'symbolische onsterfelijkheid' en *continuing bonds*.

Een tweede boek in deze categorie is *Death in the early twenty-first century* (Boret, Long & Kan, 2017). Aan de hand van voorbeelden uit de gehele wereld (van Oeganda tot Japan) laten de auteurs zien dat rituelen rondom de dood allerm minst star en traditioneel zijn. Ze veranderen voortdurend onder invloed van wensen van stervenden, nabestaanden, uitvaartprofessionals en instituties. Eén van de hoofdstukken, door Tamara Kneese, handelt over digitale blogs betreffende ziekte en sterfelijkheid, een mooi voorbeeld van online presentie en modern pastoraat.

Een derde en laatste item in deze categorie is een artikel van de Deense socioloog Michael Jacobsen (2016). Dit artikel gaat over *death mentalities* en is niet zozeer een onderzoek naar rituelen als wel een reflectie op hoe mensen in de eenentwintigste eeuw omgaan met de dood. Jacobsen denkt door in de lijn van Philippe

Ariès die als pionier culturele houdingen ten opzichte van de dood onderzocht (Ariès 1974). Voor de twintigste eeuw komt Ariès uit op de 'verboden of verborgen dood'. Jacobsen zet daar een nieuwe houding naast die hij typeert als *spectacular death*: we zijn goed in staat de dood te thematiseren, onder meer in kunst, boeken, films en televisieprogramma's, maar daarmee houden we de dood wel op een veilige afstand. Zodra de dood dichtbij komt, kijken we liever naar het geleefde leven en vermijden we de confrontatie met de harde werkelijkheid van de dood. De inzichten van Jacobsen helpen om hedendaagse rituelen rondom de dood te begrijpen.

Tot slot

Aan de hand van bovenstaande categorieën heb ik laten zien hoe nieuwe rituele praktijken onderwerp zijn van onderzoek. Deze veranderende praktijken vragen om analyse en interpretatie vanuit een breed cultureel kader van waaruit de vernieuwingen en recontextualiseringen begrepen kunnen worden.

Met deze drie categorieën zijn uiteraard niet alle publicaties in het brede onderzoeksdomein van rituelen en liturgie genoemd. Voor een meer uitgebreid overzicht verwijs ik naar het volledige Literatuurbericht op de website van *Handelingen*.

Literatuur

- Ariès, P. (1974). *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*. Baltimore [etc.]: Hopkins.
- Berger, T. (2018). *@worship: liturgical practices in digital worlds*. London: Routledge.
- Boret, S.P., Long, S.O. & Kan, S. (2017). *Death in the early twenty-first century: authority, innovation, and mortuary rites*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Dijn, H. De (2018). *Rituelen: waarom we niet zonder kunnen*. Kalmthout: Polis.
- Embsen, H. (2018). *Time-out: werk & rituelen*. Hengelo: Het Moment.
- Embsen, H. & Overtoom, T. (2017). *15 jaar innoveren. Het Moment 2002-2017*. Hengelo: Het Moment.
- Gordon-Lennox, J. (2017a). *Crafting Secular Ritual: a Practical Guide*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Gordon-Lennox, J. (2017b). *Emerging ritual in secular societies: a transdisciplinary conversation*. London: Jessica Kingsley.
- Groot, C.N. de (2018). *The liquidation of the church*. London/New York: Routledge.
- Hoondert, M.J.M. & Beek, S. van der (2019). *Ritual in a digital society* (Vol. 21). Amsterdam/Groningen: Institute for Ritual and Liturgical Studies/Institute for Centre for Religion and Heritage.
- Hutchings, T. (2017). *Creating church online: ritual, community and new media* (Vol. 8). New York: Routledge.
- Jacobsen, M. (2016). 'Spectacular Death' — Proposing a New Fifth Phase to Philippe Ariès's Admirable History of Death. *Humanities*, 5(2).
- Leclaire, A. (2020). Samen stilstaan. Hoe nieuwe rituelen ons verbinden. *Psychologie Magazine*, 137(1), 16-25.
- Mathijssen, B. (2017). *Making sense of death: ritual practices and situational beliefs of the recently bereaved in the Netherlands* (Vol. 5). Zürich: LIT Verlag.
- Post, P. (2019). *Rituele herbestemming als Recasting: rituele dynamiek voorbij inculturatie en syncretisme*. Tilburg: Tilburg University.
- Post, P. & Beek, S. van der (2016). *Doing ritual criticism in a network society: online and offline explorations into pilgrimage and sacred place* (Vol. 29). Leuven: Peeters.
- Post, P. & Hoondert, M. (2019). *Absent ritual: exploring the ambivalence and dynamics of ritual*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press.

Martin (dr. M.J.M.) Hoondert is universitair hoofddocent Muziek, Religie & Ritueel aan de Universiteit van Tilburg.
E m.j.m.hoondert@uvt.nl

WWW.HANDELINGEN.COM

Een uitgebreide en actuele agenda vindt u op www.handelingen.com. Daar kunt u ook putten uit een aantal beeldmeditaties met beeld in kleur. In het archief valt op thema te zoeken in eerder gepubliceerde artikelen. U leest er ook het nieuwe Literatuurbericht Liturgische en rituele studies 2016-2019 van de hand van Martin Hoondert.

PREKEN ALS KERKELIJK SPREKEN

PAO-cursus verdieping homiletische theorie en praktijk PThU; www.pthu.nl/PAO_PThU/PAO1920/Preken-als-kerkelijk-spreken/

In een traject van drie jaar bestaande uit afwisselend plenaire bijeenkomsten met literatuurstudie en trainingen en intervisie (of naar keuze supervisie) bijeenkomsten in kleinere groepen, wordt gewerkt aan een verdieping van de eigen homiletische theorie en praktijk. Door systematisch vanuit homiletische literatuur te reflecteren op de eigen preekpraktijk, deze praktijk in te brengen in groepsbesprekingen en in trainingen de eigen homiletische en communicatieve competenties te vergroten, leren ervaren predikanten theologie en praktijk van de prediking meer met elkaar te verbinden en een eigen, goed gefundeerd antwoord te geven op de vraag ‘wat doen we als we preken?’

STUDIEDAG ‘ZINGEVING IN DE OUDERDOM’

21 april, 10.00-16.00 uur, Bergkerk Amersfoort; € 100 incl. lunch en boek; opgeven: r.rosmolen@casema.nl; www.bergkerk.nl

We worden steeds ouder, maar veel ouderen spiegelen zich aan de dominante waarden van onze maatschappij door zo lang mogelijk jong te willen blijven. Onderweg zijn in de ouderdom is klaarblijkelijk ook lastiger geworden. Zingeving is een ontdekkingsstocht die zich afspeelt in een soort niemandsland. Wat betekenen al die extra levensjaren? Hoe kijkt de samenleving naar ouderen en hoe kijken ouderen naar zichzelf? Wat zijn kerntaken van het ouder worden? Welke bronnen kunnen er gevonden worden? Deze vragen komen aan de orde, naar aanleiding van het boek *Zin in de ouderdom* van Jan van Baardwijk en René Rosmolen. Studiedag voor predikanten, geestelijk verzorgers, kerkelijk werkers en vrijwilligers.

STUDIEDAG ‘GOED OUD WORDEN MET DEMENTIE’

22 april, 9.00-17.00 uur; Maria-Theresiacollege, Sint-Michielsstraat 6, Leuven; € 30 (studenten gratis); contactpersoon: talitha.cooreman@uclouvain.be; agenda.kuleuven.be/nl/content/studiedag-goed-oud-words-met-dementie-een-kwestie-van-zinzorg

Dementie is beangstigend en toch gaan er stemmen op in het sociale, medische, filosofische en theologische landschap die benadrukken dat het leven mogelijkheden biedt, ondanks de achteruitgang van cognitieve vermogens. Kunnen we echt ‘goed oud worden met demen-

tie’? Kan de tijd van de ziekte gezien worden als een periode waarin een zinvol leven mogelijk blijft? Rondom mensen die getroffen zijn door dementie, zoeken families, vrienden, professionals en vrijwilligers wat hun aanwezigheid, zorg en vriendschap kan betekenen in deze nieuwe situatie. Hoe kan spiritualiteit bijdragen aan het weder-opbouwen van al deze relaties? Studiedag in de Permanente Vorming van KU Leuven in samenwerking met Expertisecentrum dementie Vlaanderen en anderen.

CURSUSAANBOD TUKAMPEN PEP/WEETWATJEGELOOFT.NL

LENTE IN DE KERK!

21 maart, 10.00-17.00 uur; Congrescentrum De Pijler, Ketelmeerstraat 90 in Lelystad; € 29,50; www.lenteindekerk.nl

Geloven in bloei in tijden van secularisatie en krimp. Met medewerking van Samuel Lee, Stefan Paas, René van Loon, Jurjen ten Brinke en vele anderen. Muziek, inspirerende verhalen, workshops, getuigenissen en ontmoeting.

GELOOF JIJ DAN NOG?

23 april 2020, 16.00 uur; Hoop voor Noord, Rode Kruisstraat 20, Amsterdam; inschrijven tot 10 april; www.weetwatjegelooft.nl/geloof-jij-dan-nog

In gesprek met niet-gelovigen. Studiemiddag naar aanleiding van ‘Geloof jij dan nog?’ van Hetty Lalleman. We staan niet meer op de zeepkist. Straatevangelisatie lijkt verleden tijd. Liever delen we het geloof in relatie met mensen. In echte ontmoetingen en contacten. Door echte

verhalen, die je doorleefd hebt en waarin jij iets van jezelf laat zien. Maar wat voor verhaal vertel je dan? En hoe vertel je het?

PREKEN MET VERBEELDINGSKRACHT!

Start: 21 april. Training Woordverkundiging in een beeldcultuur www.weetwatjegelooft.nl/preken-met-verbeeldingskracht

In deze training ontdek je de impact die onze belevings- en beeldcultuur heeft op je hoorders. Je ontwikkelt een beeldende (s)preekstijl en durft Woord en verbeelding in de prediking met elkaar te verbinden. Behalve voor bezinning is er veel ruimte voor oefening en ontvang je feedback op oude en nieuwe preekervaringen. Docenten: Jaap Hansum en Nico van der Voet.

BIJBELLEZEN MET ‘ZOEKERS’

15 en 29 mei en 12 juni, 12.00-17.00 uur; Theologische Universiteit Kampen; inschrijven tot 15 april

Slechts één op de vijf Nederlanders leest de Bijbel. De Bijbel lezen met hen die er niet mee vertrouwd zijn, is een eenvoudige en laagdrempelige manier om het Evangelie te delen. In deze cursus krijg je de kennis en vaardigheden aangereikt die je nodig hebt om een Bijbelleeskring met ‘zoekers’ te starten, voor te bereiden en te leiden. Voor gemeenteleden, kerkelijk werkers en predikanten in de vorm van een interactieve workshop. Cursusleider: Bram van Putten.

CURSUSAANBOD GEESTELIJKE VERZORGING EN PASTORAAT/ RADBODUMC

TRAINING ACTIEVE GESPREKSVOERING. EEN SYSTEEMBENADERING

9 bijeenkomsten in april-mei en oktober-december; Radboudumc KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging – Nijmegen

---

Uitgangspunt van de cursus is de hulpverlenende dimensie van het pastoraat / geestelijke verzorging. De pastorant wordt gezien als een mens die leeft in verbondenheid met anderen. Iemand is altijd onderdeel van een systeem: gezin, familie, geloofsgemeenschap. Zijn of haar hulpvraag, probleem, conflict is alleen te begrijpen en te bewerken wanneer die begrepen kan worden in het geheel van dat systeem. Hierbij staat de systeemvisie van Edwin H. Friedman (1932-1996) centraal.

INTRODUCTIECURSUS GEESTELIJKE VERZORGING EN ORGANISATIE

*22-24 juni en 9-10 november;
www.radboudumc.nl/cursussengeestelijke-
verzorgingenpastoraat*

In deze cursus worden de professionaliteit en identiteit van de geestelijk verzorger in het kader geplaatst van de (gezondheidszorg)organisatie waarbinnen je werkt. Organisatiemodellen, time-management, beroepsvereniging en eigen thema's komen aan de orde. Je krijgt ook een individuele supervisiesessie. Docent: dr. Wim Smeets m.m.v. andere docenten.

EXISTENTIAL QUESTIONS REGARDING LIFE ISSUES. AN INTERCULTURAL AND INTEGRATED APPROACH

10-14 augustus, KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat; www.radboudumc.nl/cursussengeestelijkeverzorgingenpastoraat

---

De professionele begeleiding van mensen vereist een interculturele en geïntegreerde aanpak. Existentiële kwesties doen zich in verschillende culturen op dezelfde én op verschillende wijze voor. Na deze cursus zijn deelnemers in staat om existentiële vragen bij mensen te exploreren en te begeleiden. Deze internationale cursus vindt plaats in het Summerschoolprogramma van de Radboud Universiteit, in samenwerking met ZINNET, Transmuraal netwerk voor zingeving en levensvragen in Zuid-Gelderland, het Land van Cuijk en Noord-Limburg.

RITUELEN IN DE PRAKTIJK

15 oktober, 9.30-17.30 uur; Radboudumc KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging

---

Rituelen zeggen meer dan je kunt zeggen. Ze zeggen ook meer dan je met je ratio kunt bevatten. Ze spreken het symbolische bewustzijn aan, een bewustzijnslaag op het niveau van intuïtie en dromen. Het symbolisch bewustzijn wordt gewekt door symbolen en rituelen. Zij voegen zo een dimensie toe aan de realiteit die helend, verhelderend en verrijkend kan zijn. Voor ritueelbegeleiders en geestelijk verzorgers zijn rituelen onmisbaar gereedschap. Tijdens deze Werkdag kijken we naar religieuze, niet-religieuze en 'wilde' rituelen. Begeleider: drs. Ekkehard Muth